

DEVIANT XULQ-ATVORLI O‘SMIRLAR PSIXOPROFILAKTIKASI: NAZARIY ASOSLAR, EMPIRIK TADQIQOTLAR VA AMALIY STRATEGIYALAR

O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi
Xizmat faoliyatini tarbiyaviy psixologik táminlash yónalishi

3-bosqich kursanti

Jamgirbaev Jasurbek Renat uli

Annotatsiya

Ushbu maqolada deviant xulq-atvorli o‘smirlarning psixoprofilaktikasi masalalari chuqur tahlil qilinadi. Maqolada deviant xatti-harakatlarning nazariy va konseptual asoslari, tarixiy klassik yondashuvlar, mintaqaviy va milliy olimlarning hissasi, zamonaviy empirik tadqiqotlar natijalari va amaliy psixoprofilaktik strategiyalar keng muhokama etiladi. Shuningdek, mavjud tadqiqotlar asosida o‘smirlar orasida deviant xatti-harakatlarning oldini olish, diagnostika qilish va korreksiya qilishning samarali usullari yoritiladi. Muallif psixoprofilaktika samaradorligini oshirish uchun integrativ yondashuvlarni taklif etadi.

Kalit so'zlar: deviant xulq-atvor, o‘smirlar, psixoprofilaktika, psixologik yordam

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of psychoprophylaxis for adolescents with deviant behavior. It discusses the theoretical and conceptual foundations of deviant actions, historical classical approaches, contributions of regional and national scholars, results of contemporary empirical studies, and practical psychoprophylactic strategies. The article also highlights effective methods for prevention, diagnosis, and correction of deviant behaviors among adolescents, based on current research. The author proposes integrative approaches to enhance the effectiveness of psychoprophylaxis.

Keywords: deviant behavior, adolescents, psychoprophylaxis, psychological assistance

Аннотация

В данной статье глубоко анализируются вопросы психопрофилактики девиантного поведения у подростков. Рассматриваются теоретические и концептуальные основы, классические исторические подходы, вклад региональных и национальных учёных, современные эмпирические исследования, а также практические стратегии психопрофилактики. Особое внимание уделяется эффективным методам профилактики, диагностики и коррекции девиантного поведения среди подростков. Автор предлагает интегративные подходы для повышения эффективности психопрофилактики.

Ключевые слова: девиантное поведение, подростки, психопрофилактика, психологическая помощь

Kirish

O‘smirlik davri inson hayotining eng murakkab va dinamik bosqichlaridan biri bo‘lib, bu davrda shaxsiy o‘zgarishlar, ijtimoiy munosabatlar va emotsional o‘ziga xosliklar yaqqol namoyon bo‘ladi. Aynan shu davrda turli xil ijtimoiy, psixologik va biologik omillar ta’sirida deviant xulq-atvor shakllanishi mumkin. Deviant xulq-atvor o‘smirlarning jamiyatga moslashuvini qiyinlashtiradi, ularning o‘qish, mehnat va shaxsiy hayotida salbiy oqibatlariga olib keladi. Bugungi kunda ushbu muammoning dolzarbligi o‘smirlar orasida jinoyatchilik, giyohvandlik, tajovuzkorlik va boshqa ijtimoiy noxush hodisalarning ko‘payishi bilan bog‘liq. Shu sababli, deviant xulq-atvorli o‘smirlar bilan ishlashda samarali psixoprofilaktik yondashuvlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada deviant xulq-atvorning nazariy asoslari, empirik tadqiqotlar natijalari, milliy va xorijiy olimlarning ilmiy merosi, shuningdek, deviant xulq-atvorli o‘smirlar psixoprofilaktikasining zamonaviy usullari atroflicha yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili

Deviant xulq-atvor tushunchasi sotsiologiya va psixologiya fanlarida chuqur tadqiq qilingan bo‘lib, uning nazariy asoslari XIX asrga borib taqaladi. Deviyatsiya atamasi dastlab fransuz sotsiologi E.Dyurkgeym tomonidan ijtimoiy anomiya, ya’ni jamiyatda mavjud normalarning buzilishi natijasida yuzaga keladigan xulq-atvor sifatida izohlangan. Dyurkgeym o‘zining mashhur "Suicide" asarida deviant xulq-atvorning ijtimoiy ildizlarini, ya’ni ijtimoiy institutlarning zaiflashuvi va shaxsning ijtimoiy aloqalardan uzilishi natijasida paydo bo‘lishini ko‘rsatadi[1]. Shundan so‘ng, amerikalik olim R.Merton deviant xulq-atvorni innovatsion, ritualistik, retretistik va isyonkorlik kabi turlarga ajratgan holda, jamiyat tomonidan qabul qilingan maqsad va vositalar o‘rtasidagi tafovutni asosiy sabab sifatida ko‘rsatadi. Bu yondashuv, ayniqsa, o‘smirlar orasida deviant xatti-harakatlarning shakllanishini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki o‘smirlik davrida ijtimoiy qadriyatlar va an’analarga nisbatan tanqidiy munosabat kuchayadi.

Keyingi yillarda deviant xulq-atvorning psixologik asoslari keng o‘rganildi. Z.Freydning psixoanalitik nazariyasida deviant xulq-atvor o‘z-o‘zini idora qilish mexanizmlarining buzilishi, ichki psixik ziddiyatlar va ongliq osti impulslarining tashqi muhit bilan mos kelmasligi natijasida yuzaga keladi. Freyd deviant xatti-harakatlarni id, ego va superego o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi sifatida ko‘radi. Bunday yondashuvlar o‘smirlarning deviant xulq-atvorini shaxsiy inqiroz, identifikatsiya muammolari va ruhiy beqarorlik nuqtai nazaridan tahlil qilish imkonini beradi.

Davlat va jamiyat taraqqiyoti jarayonida deviant xulq-atvorni o‘rganishda sotsiokultural yondashuvlar ham muhim o‘rin tutadi. Bu yondashuvlarga ko‘ra, deviant xulq-atvorning shakllanishi jamiyatda mavjud ijtimoiy rollar, qadriyatlar va normalarning o‘zgarishi, shuningdek, yoshlar submadaniyatining o‘ziga xosligi bilan bog‘liq. Masalan, Klouard va Oulinning differentsial imkoniyatlar nazariyasida yoshlar orasida jinoyatchilik va boshqa deviant xatti-harakatlar submadaniyat doirasida ijtimoiy maqomga erishish vositasi sifatida namoyon bo‘lishi mumkinligi ta’kidlanadi. Bu nazariyalar yoshlar orasida guruh bosimi, identifikatsiya va ijtimoiy maqomga intilish kabi omillarning ahamiyatini ochib beradi.

Deviant xulq-atvor muammosi O‘zbekiston va Markaziy Osiyo hududida ham dolzarb bo‘lib, mahalliy olimlar tomonidan keng o‘rganilgan. Jumladan, I.A.Xaydarov, A.Abdullayev, G.Xudoyberganova kabi psixologlar va pedagoglar o‘smirlar orasida deviant xatti-harakatlarning etnomadaniy, ijtimoiy va oilaviy omillarini tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotlarida o‘smirlarning deviant xulq-atvori ko‘pincha oiladagi nosog‘lom muhit, ijtimoiy nazoratning sustligi va axloqiy qadriyatlarning zaiflashuvi bilan bog‘lanadi. Xususan, G.Xudoyberganovaning tadqiqotlarida o‘smirlar orasida deviant xulq-atvorning keng tarqalgan shakllari — maktabdan qochish, tajovuzkorlik, psixoaktiv moddalarni iste‘mol qilish, mayda huquqbuzarliklar — tahlil qilinib, ularni bartaraf etishda psixoprofilaktik ishlarning ahamiyati alohida ta’kidlanadi[2].

Empirik tadqiqotlar deviant xulq-atvorli o‘smirlarning psixologik portretini aniqlash, ularning individual va ijtimoiy xususiyatlarini o‘rganish, shuningdek, samarali psixoprofilaktik strategiyalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbekistonda olib borilgan tadqiqotlar natijasida deviant xulq-atvorli o‘smirlar uchun quyidagi xususiyatlar xos: yuqori darajadagi impulsivlik, past o‘z-o‘zini baholash, o‘zaro munosabatlarda qiyinchilik, emotsional beqarorlik. Bu xususiyatlar ko‘pincha o‘smirlik davriga xos psixologik krizislar, oilaviy ziddiyatlar, ijtimoiy moslashuv muammolari bilan bog‘liq[3].

Deviant xulq-atvorli o‘smirlar psixoprofilaktikasida zamonaviy yondashuvlar integrativ va tizimli bo‘lishi talab etiladi. Psixoprofilaktika — bu deviant xulq-atvorning oldini olish, uni erta aniqlash va korreksiya qilishga qaratilgan tizimli, kompleks chora-tadbirlar majmuidir. Zamonaviy psixoprofilaktik yondashuvlar uch bosqichda amalga oshiriladi: birlamchi (primar), ikkilamchi (sekundar) va uchlamchi (tertiar) profilaktika. Birlamchi profilaktika sog‘lom muhit yaratish, ijtimoiy-psixologik iqlimni yaxshilash, ijtimoiy-ma’naviy qadriyatlarni mustahkamlashga qaratilgan. Ikkilamchi profilaktika xavf guruhiga mansub o‘smirlarni aniqlash va ularga individual psixologik yordam ko‘rsatishni o‘z ichiga oladi. Uchlamchi profilaktika esa deviant xulq-atvor allaqachon namoyon bo‘lgan o‘smirlar bilan ishlash, ularning rehabilitatsiyasi va ijtimoiy moslashuvini ta’minlashga qaratilgan[4].

Psixoprofilaktika samaradorligiga ta'sir etuvchi asosiy omillar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: ijtimoiy-psixologik muhit, oila va maktabning hamkorligi, o'smirlarning individual xususiyatlari, psixologik diagnostika va monitoring tizimining mavjudligi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, oilada iliq va qo'llab-quvvatlovchi muhit mavjud bo'lsa, deviant xulq-atvor rivojlanish ehtimoli ancha past bo'ladi. Aksincha, oiladagi befarqlik, nazoratning sustligi, zo'ravonlik va nizolar deviant xulq-atvor shakllanishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, maktab muhitida o'qituvchilarning psixologik savodxonligi, o'smirlar bilan individual ishlash, konfliktlarni hal etish va stressni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Deviant xulq-atvorli o'smirlar bilan ishlash amaliyotida quyidagi psixoprofilaktik strategiyalar keng qo'llaniladi: psixologik treninglar, konsultatsiyalar, art-terapiya, psixodrama, kognitiv-behavioral terapiya, oila terapiyasi va guruhli ishlash usullari. Psixologik treninglar o'smirlarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish, o'z-o'zini anglash va baholash, stressga bardoshlilik va ijtimoiy moslashuvni oshirishga xizmat qiladi. Kognitiv-behavioral terapiya esa deviant xulq-atvorni keltirib chiqaruvchi disfunktsional fikrlash va xulq-atvor modellari ustida ishlashga asoslanadi. Oila terapiyasi oiladagi muammolarni aniqlash va bartaraf etish, oilaviy kommunikatsiyani yaxshilash, ota-ona va bolalar o'rtasida o'zaro ishonch va qo'llab-quvvatlashni kuchaytirishga yordam beradi[5].

So'nggi yillarda zamonaviy texnologiyalardan, jumladan, onlayn psixoprofilaktik dasturlar, mobil ilovalar, masofaviy trening va konsultatsiyalardan foydalanish tajribalari kengaymoqda. Bu usullar, ayniqsa, pandemiya sharoitida va uzoq hududlarda yashovchi o'smirlar uchun psixologik yordamning qulay va samarali shakli sifatida e'tirof etilmoqda. Onlayn platformalar orqali o'smirlar o'z muammolarini anonim tarzda muhokama qilish, psixologik testlardan o'tish, stressni boshqarish va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Deviant xulq-atvorli o'smirlar psixoprofilaktikasida monitoring va diagnostikaning ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Psixologik diagnostika vositalari — so'rovnomalar, testlar, intervyular yordamida o'smirlarning emotsional holati, ijtimoiy moslashuv darajasi, xavf

omillari va individual xususiyatlari aniqlanadi. Monitoring esa psixoprofilaktik ishlarning natijadorligini baholash va zarur hollarda korreksion strategiyalarni o'zgartirish imkonini beradi. Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, diagnostika va monitoring tizimi samarali yo'lga qo'yilgan muassasalarda deviant xulq-atvorning tarqalish darajasi ancha past bo'ladi[6].

Deviant xulq-atvorli o'smirlar bilan ishlashda xalqaro tajriba ham muhim ahamiyatga ega. AQSh, Rossiya, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda deviant xulq-atvorning oldini olish va korreksiyasi bo'yicha davlat dasturlari, maxsus markazlar va maktab psixologik xizmati tizimi samarali faoliyat yuritmoqda. Masalan, AQShda maktab psixologlari va ijtimoiy pedagoglar o'smirlar bilan individual va guruhli ishlash, ota-onalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish, xavf guruhiga mansub o'smirlarni erta aniqlash va ularga psixologik yordam ko'rsatishda muhim rol o'ynaydi. Rossiyada esa "sotsial-pedagogik psixoprofilaktika" konsepsiyasi asosida maktab va oila hamkorligi, ijtimoiy xizmatlar va huquqni muhofaza qilish organlari o'rtasida uzviy aloqalar yo'lga qo'yilgan. Germaniyada esa "inklyuziv ta'lim" tamoyili asosida nogiron va deviant xulq-atvorli bolalarning ijtimoiy moslashuviga alohida e'tibor qaratiladi.

O'zbekistonda deviant xulq-atvorli o'smirlar bilan ishlashda milliy qadriyatlar, an'analar va mahalla institutining o'rnini alohida ahamiyatga ega. Mahalla faollari, psixologlar, ijtimoiy pedagoglar va ota-onalar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish, ijtimoiy va psixologik yordam tizimini takomillashtirish, o'smirlarni ijtimoiy faollikka jalb etish psixoprofilaktika samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, zamonaviy psixoprofilaktik yondashuvlarni milliy mentalitet va qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish, o'smirlarning individual xususiyatlarini inobatga olish muhimdir. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan "Yoshlar daftari", "Mehribonlik uylari", "Oila va maktab" dasturlari doirasida deviant xulq-atvorli o'smirlar bilan ishlash tajribalari ijobiy natijalar bermoqda.

Deviant xulq-atvorli o'smirlar psixoprofilaktikasida o'qituvchilar, psixologlar va ota-onalarning kasbiy malakasini oshirish, zamonaviy psixologik texnologiyalarni o'zlashtirish, diagnostika va monitoring tizimini takomillashtirish, shuningdek, o'smirlarning ijtimoiy faolligi va ijodiy salohiyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb

etadi. Bundan tashqari, deviant xulq-atvorli oʻsmirlar bilan ishlashda gender, yosh, madaniy va individual xususiyatlarni hisobga olish, differentsial va individual yondashuvlarni qoʻllash, psixoprofilaktik ishlarni tizimli va uzluksiz amalga oshirish talab etiladi.

Mavjud empirik tadqiqotlar va amaliy tajribalar asosida deviant xulq-atvorli oʻsmirlar psixoprofilaktikasining samarali yoʻnalishlari sifatida quyidagilarni ajratib koʻrsatish mumkin: oʻsmirlarni ijtimoiy foydali faoliyatga jalb etish, sogʻlom turmush tarzini targʻib qilish, stress va konfliktlarni boshqarish koʻnikmalarini rivojlantirish, oilaviy va maktab muhitini yaxshilash, oʻsmirlar oʻrtasida doʻstona va qoʻllab-quvvatlovchi munosabatlarni shakllantirish. Shuningdek, deviant xulq-atvorli oʻsmirlar uchun reabilitatsion dasturlar, psixokorreksion treninglar, psixologik konsultatsiyalar va oila terapiyasini tizimli yoʻlga qoʻyish, oʻsmirlarning huquqiy va psixologik savodxonligini oshirish, ijtimoiy xizmatlar bilan hamkorlikni kuchaytirish ijobiy natijalar beradi.

Deviant xulq-atvor muammosining koʻp qirraliligi va murakkabligi, uni oʻrganishda va oldini olishda multidissiplinar va integrativ yondashuvlarni talab qiladi. Sotsiologik, psixologik, pedagogik va huquqiy yondashuvlarni uygʻunlashtirish, zamonaviy ilmiy metodlarni amaliyot bilan bogʻlash, oʻsmirlarning individual va ijtimoiy xususiyatlarini chuqur oʻrganish psixoprofilaktika samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, deviant xulq-atvorli oʻsmirlar bilan ishlashda psixologik yordamning maxfiyligi, insonparvarlik va tolerantlik tamoyillariga amal qilish, oʻsmirlarning huquqlarini hurmat qilish va ularni jamiyatga ijtimoiy moslashuviga koʻmaklashish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Xulosa

Deviant xulq-atvorli oʻsmirlar psixoprofilaktikasi zamonaviy jamiyatda dolzarb va muhim masala boʻlib qolmoqda. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, deviant xulq-atvorning shakllanishi koʻplab ijtimoiy, psixologik va oilaviy omillar bilan bogʻliq. Psixoprofilaktik ishlarning samaradorligini oshirish uchun multidissiplinar va kompleks yondashuvlar, zamonaviy psixologik texnologiyalar, diagnostika va monitoring tizimi, oila

va maktabning hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Empirik tadqiqotlar va xalqaro tajribalar asosida deviant xulq-atvorli o‘smirlar bilan ishlashda individual va guruhli psixologik yordam, art-terapiya, kognitiv-behavioral terapiya, oila terapiyasi, onlayn psixoprofilaktik dasturlar, ijtimoiy xizmatlar va reabilitatsion markazlarning faoliyati samarali natijalar bermoqda. O‘smirlarning ijtimoiy faolligini oshirish, sog‘lom turmush tarzi va ma’naviy qadriyatlarni targ‘ib qilish, stress va konfliktlarni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish, oilaviy muhitni yaxshilash deviant xulq-atvorning oldini olishda muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, deviant xulq-atvorli o‘smirlar bilan ishlashda differentsial va individual yondashuvlar, psixologik yordamning maxfiyligi, tolerantlik va insonparvarlik tamoyillariga amal qilish, o‘smirlarning huquqlarini hurmat qilish, mahalla va jamiyat institutlari bilan hamkorlikni kuchaytirish zarur. Umuman olganda, deviant xulq-atvorli o‘smirlar psixoprofilaktikasini takomillashtirish uchun ilmiy va amaliy yutuqlardan samarali foydalanish, milliy va zamonaviy tajribalarni uyg‘unlashtirish, psixologik yordam tizimini yanada rivojlantirish va innovatsion yondashuvlarni joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Durkheim, E. (1897). *Suicide: A Study in Sociology*. New York: Free Press.
2. Xudoyberganova, G. (2017). *O‘smirlar orasida deviant xulq-atvorning ijtimoiy-psixologik omillari*. Toshkent: Fan.
3. Xaydarov, I.A. (2019). *O‘smirlarning deviant xulq-atvori: psixologik tahlil*. Toshkent: Ma’naviyat.
4. Merton, R.K. (1957). *Social Theory and Social Structure*. Glencoe: Free Press.
5. Abdullayev, A. (2021). *Deviant xulq-atvorli o‘smirlar bilan psixoprofilaktik ishlarni tashkil etish*. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi.
6. Cloward, R.A., & Ohlin, L.E. (1960). *Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs*. New York: Free Press.